

Mens blijven met dementie

Hanne De Jaegher •

In dit artikel zal ik *invloed* onderzoeken aan de hand van de volgende thema's: filosofie, psychologie, mijzelf en mijn relatie met mijn vader, Luc De Jaegher. Hij als psycholoog, die nog gestudeerd heeft aan de Interactie-Academie, en ik als filosoof. Hij uiteindelijk ook als mens met dementie, en ik die onderzoek hoe mensen elkaar verstaan. Ik ga in op het verlies van verstaan, van communicatie, de samenbelichamingen van strijd, pijn, losmaken en loslaten, leegte, de vloeibare betekenissen van dingen. Ik onderzoek hoe levensritmes door interacties stromen en soms ook niet, en het uit elkaar voortvloeien en in elkaar overvloeien van levenservaring, begrip, en begrippen. Ik vraag me af hoe de personen met dementie, en de mensen rond hen, meer mens kunnen blijven. Uiteindelijk gaat het over wat het betekent te denken, te kennen, en lief te hebben.

Kernwoorden:
gezin,
partnerrelatie,
dementie,
deelnemend
zin-geven,
interactie
SB1/JG39/2021/
p.31-52

Luc De Jaegher volgde van 1983 tot '85 de opleiding Systeemtherapie aan de Interactie-Academie. Hij werkte in wat toen een 'zwakzinnigeninstelling' heette, in Nederland (De Jaegher, 1988-89). Ik was tussen de vijf en de acht jaar toen hij week na week thuiskwam en vertelde over 'denken over denken' en 'interacties' en 'systemen'. Bij het avondeten aan de keukentafel spraken we ook regelmatig over de gehandicapte mensen met wie hij werkte, en wiens gedrag hij altijd probeerde te begrijpen vanuit hun plek en vanuit hun perspectief op de wereld. Daar is mijn filosofische en psychologische interesse gewekt.

-
- Dr. Hanne De Jaegher is onderzoeker aan het Departement Filosofie van de Universiteit van het Baskenland, San Sebastián, Spanje; en Visiting Researcher aan het Departement Psychologie van de Universiteit van Sussex, Brighton, Verenigd Koninkrijk. E-mail: h.de.jaegher@gmail.com

Tien jaar later ging ik filosofie studeren aan de Vrije Universiteit Brussel. In de marges kwamen verhalen naar boven van filosofen als oude mannen die tegen het einde van hun leven ziek en in een zolderkamer wegwijnden. Het was een schrikbarend vooruitzicht, waar mijn vader mij vanaf hielp. Wat mij afschrikte, zo bleek, was een zeer invloedsloze blik op de filosofie: een zaak van eenzame mensen, onverbonden rationaliserend. Het leven van de filosoof – mijn leven – werd een schrikbeeld, en ik had mijn studies bijna opgegeven. Maar papa geloofde er niks van. We gingen erbij zitten, en al samen denkend maakte hij een tekening van onze gedachten, terwijl ze zich ontsponnen. Het diagram gaf de bewegingen van de gedachten weer, in cirkels en rechthoeken, lijnen en spiralen. We kwamen tot de idee dat filosofie ook gewoon werk kon zijn, een job. Ze hoefde mijn levenslust niet te bezweren. Ze hoefde mijn lichaam niet binnen te sluipen als syfilis (want kwamen Nietzsche en Kant niet zo aan hun einde?).¹ Wat we deden, in die sessie, was grenzen stellen aan de invloed van dingen, door ze hun juiste plek te geven: filosofie als baan. Niet meer, niet minder. Maar terwijl filosofie, zoals ik daarna opnieuw leerde, niet minder is dan werk, is het wél meer. Het gaat door je hele lijf, bij mij toch. Ik verdien er nu de kost mee, en ik ben er nog steeds verliefd op. Ik ben verliefd op filosofie, op denken, op sommige denkers (zelfs al ken ik ze louter op papier), en op mensen die contact maken met mijn gedachten. Door de zwaarte ervan weg te nemen, kon ik opnieuw méér verbonden zijn met de filosofie, er een diepere relatie mee aangaan.

Mijn vader hielp mij het beeld van de oude-zieke-mannen-filosofie te ontmantelen, door middel van een systeemtheoretische oefening. Wat kon filosoferen nog allemaal zijn? Wat doen filosofen in de wereld, wat raken ze aan, waar ligt hun invloedssfeer? Waartoe kan de wijsbegeerte beperkt blijven, en waar gaan de grenzen ervan, net daardoor, weer open? We kwamen er bij uit dat filosoferen een welomlijnde plaats in de wereld kan hebben. Ook in mijn leven en in mijn emoties. Iets van een té grote invloed ontdoen, kan dus bereikt worden door het een plaats te geven. Iets plaatsen heeft dan weer te maken

---

1 Van Nietzsche wordt geloofd dat hij syfilis had, maar het is misschien niet zo. Hij was wel dementerende, en Kant stierf ook na een lange ziekte. De omstandigheden van het levenseinde van beiden zijn niet helemaal duidelijk.

met capaciteit: met ruimte en ruimtelijkheid. Door dingen een plaats te geven, krijgen we (opnieuw) ruimte om te kúnnen!

Dus, met invloed omgaan wil zeggen: plaats geven, een plaats krijgen, plaats-nemen, plaats innemen. Uit dit begrip van invloed vloeien capaciteit en capaciteren (het in staat stellen; iemand, ook jezelf, capaciteiten geven) voort als ruimtelijk. Dat is zo, omdat wij lichamen zijn. We bewegen ons in de wereld, in onszelf, met elkaar. Wij zijn door en door lichamelijk en in de ruimte. We nemen plaats in en hebben een gewicht. Inzicht, voor lichamelijke wezens, is iets ruimtelijks. Doorzicht, inzicht, en omgaan met invloed, beginnen letterlijk in: zich bewegen in de wereld.

Het heeft ook te maken met *ademen*. De ‘psychè,’ mijn vaders expertisegebied, en dat van velen van jullie, lezers van het *Systeemtheoretisch Bulletin*, is niet alleen de geest, maar ook de adem. Om goed te kunnen denken, om psychisch te functioneren, hebben we ruimte nodig om te ademen. Ook zo zijn we belichaamd. Adem brengt de buitenwereld binnen, en de binnenwereld buiten. Wij zijn onlosmakelijk verbonden met de wereld. Wij zijn één met de wereld, en staan er tegelijk mee in verbinding. Kunnen spelen en werken met die verbinding, is kunnen omgaan met invloed.

De filosoof in mij vraagt zich op dit punt af: heb ik met deze gedachten al iets wezenlijks over *invloed* te pakken gekregen? Is wat ik hier zeg algemeen toepasselijk? Dat iets ‘algemeen toepasselijk’ zou moeten zijn, is een idee met een zekere spanning in zich. Iets is toepasselijk wanneer het specifiek wordt. En wanneer we – in ons denken – van het toegepaste terug naar het algemene kunnen, hebben we te maken met een algemeenheid, met het universele. Deze bewegingen worden eigenlijk goed weergegeven door de woorden ‘abstract’ en ‘concreet’. Abstract komt van het Latijnse *ab-trahere*: weg- of lostrekken van. Concreet, in tegenstelling, betekent samen groeien (*con-crescere*). Deze concepten zijn dus niet statisch, maar verbonden en in beweging met elkaar. Zo begrepen drukken ze inderdaad iets uit over de bewegingen van denken, tussen toepassing en het universele. Wanneer iets ‘algemeen’ is, te abstract wordt, dreigt het losgezongen te worden van de realiteit. Iets concreets daarentegen heeft wortels; groeit met en vanuit de wereld. Dit leert ons de Franse filosoof Gilbert Simondon (2005). Het abstracte probeert zich van invloed te

ontdoen,² terwijl het concrete van invloed doordrongen is. We zouden kunnen zeggen dat het concrete van invloed lééft.

Over invloed kan ik, wezen van huid en haar, alleen maar iets zeggen dat ik zelf beleefd heb, in- en uitgeademd heb, met mijn eigen armen omarmd heb. Tegelijkertijd ben ik beroepsmatig ook bezig op een berg, ergens boven de werkelijkheid uit, richting het abstracte. En ook van daaruit kunnen we dingen doen met de werkelijkheid. De dingen overzien, bijvoorbeeld, en vanuit dat zicht de begrippen slijpen, zodat ze nieuwe openingen creëren, de lucht verversen, de aarde omploegen, de draadjes herleggen zodat we nieuwe betekenissen kunnen weven.

Zin, goesting, en eraan participeren: hoe we samen de wereld begrijpen (en ook niet)

Richting dat abstracte, werk ik aan een theorie van hoe mensen elkaar verstaan. Die theorie heet – in het Engels, want ze is in de huidige academische wereld tot stand gekomen – *participatory sense-making* (De Jaegher & Di Paolo 2007). Vertaald: *deelnemend zin-geven* (De Jaegher 2016, 2018). In mijn onderzoeksveld, de *enactieve* cognitiewetenschappen, begrijpen we cognitie als zin-geven, als zin-maken. Met dit concept duiden we een zeer concrete, doorwrocht lichamelijke en contextuele manier aan om cognitie te begrijpen. Deze theorie keert zich af van de traditionele cognitiewetenschappen, die onze intelligentie modelleren op hoe een computer werkt. In de plaats daarvan baseert de enactieve theorie zich op levensprocessen, meer bepaald de zelforganisatie van levende wezens. Dit gaat terug op het werk van een aantal auteurs die de Interactie-Academie welbekend zijn: Humberto Maturana, Francisco Varela en anderen, die ik zelf, via mijn vader, daar voor het eerst tegenkwam.

---

2 Het abstracte kan wel invloed hebben op dingen (erg veel zelfs, denk aan ‘algemene waarheden’ die, zelfs wanneer we ons er niet bewust van zijn, veel invloed kunnen uitoefenen op hoe we handelen of hoe we ons presenteren in de wereld). Wat ik bedoel is dat het abstracte zelf liefst geen invloed ondervindt: het abstracte of algemene kan maar algemeen of abstract zijn wanneer het zoveel mogelijk niet onder invloed is van details, of van concrete verbindingen. Het algemene heeft het nodig om zich te onttrekken aan specificiteiten. Anders kan het niet abstract, algemeen, of universeel zijn.

Cognitie begrepen als zin-geven is iets wat we doen als ademende, hongerige, bewegende, zich voortplantende, zoekende, vechtende, wijfelende, lichamelijke wezens. Die processen van leven, gaande van het biologische metabolisme, over het endocrinologische en het immuunsysteem, tot het zenuwstelsel, zijn aanhoudend bezig om zichzelf in stand te houden. Dat doen ze altijd voort in verbondenheid met de omgeving. Een levend systeem houdt zichzelf in stand, wat wil zeggen dat het in zekere zin autonoom is, maar dit alleen maar kan doen in verbinding met de wereld.

Dit begrip van zin-geven of zin-maken kunnen we goed vatten aan de hand van het Vlaamse woord *goesting*. Goesting verbindt heel goed de meest basale vormen van betekenis die liggen in het diepe levensverlangen naar iets. Goesting hebben is verbonden aan wat levende wezens drijft naar datgene wat ze nodig hebben. Goesting hebben betekent trek hebben, zin hebben in iets. De meest fundamentele vormen van goesting oriënteren een levend wezen naar wat het nodig heeft om te leven, om in zijn basisbehoeften te voorzien. Hierop is alle betekenis gebaseerd. Betekenis is datgene wat voor ons zin heeft omdat het ons in staat stelt onszelf in stand te houden. Het hele scala aan betekenis zit in dit begrip van 'zin' vervat: van wat we in de allereerste plaats nodig hebben om in ons levensonderhoud te voorzien, en waar we daarom ook naar gericht zijn en naartoe bewegen (zin betekent immers ook: richting), tot de meest gesofisticeerde vormen van betekenis waar mensen zich mee bezighouden, zoals de zin van het leven, of wat toch maar de zin kan zijn van de ellende om ons heen.

En die ellende, daar weten we wat over. In dit artikel wil ik het ook hebben over dementie, iets dat een diep en akelig soort van zins-verlies en betekenis-verlies met zich meebrengt, op vele niveaus, in vele vertakkingen, en ook tussen mensen.

Maar eerst wil ik nog een aspect aanleveren van het enactieve begrip van zin-geven. Levende wezens zoeken datgene op wat ze nodig hebben om te leven, en mensen in het bijzonder doen dit ook op het sociale vlak. We maken, geven en transformeren betekenissen vaak, en zeer doordringend, mét elkaar. Vandaar dat ik in mijn doctoraatsthesis het begrip van *sense-making*, of zin-maken – dat enactieve begrip van betekenis – heb uitgebreid

richting onze sociale cognitie. In de traditionele cognitiewetenschappen wordt ook het begrip van sociale cognitie als volledig individueel opgevat, en als bijna exclusief uitgevoerd in de hersenen. Verbinding is daarin ver te zoeken. Maar opnieuw, in tegenstelling hiermee stelt het enactieve begrip de belichaamde en contextgebonden zingeving centraal, dit keer ook in de interactie tussen mensen.

We beschouwen de interactieprocessen die zich tussen mensen afspelen zelfs als factoren die, op zich, een effect kunnen hebben op hoe mensen elkaar verstaan. Terwijl het meer gangbare beeld is dat mensen op basis van allerlei indrukken proberen te achterhalen wat iemand bedoelt, en we voor interpretatie van gedrag een soort opgeslagen database en theorie in ons hoofd zouden raadplegen, gaat het enactieve idee ervan uit dat we elkaar verstaan in de manieren waarop we ons, letterlijk en figuurlijk, met elkaar bewegen en door elkaar bewogen worden. Het is niet: eerst verstaan, en dan reageren. Het verstaan zit hem in het ageren en interageren. Als we ervan uitgaan dat zin-geven op deze manier diep lichamelijk is en onze intenties onze bewegingen bepalen, en onze bewegingen onze intenties, dan kunnen we, wanneer we samen bewegen, letterlijk *deelnemen aan elkaars cognitie, aan zin-geven en zin-maken*. Vandaar het begrip *participatory sense-making* of 'deelnemen aan zin-geven' dat centraal staat in mijn theorie.

Mensen, en dit is wetenschappelijk aangetoond (trouwens ook bij vele dieren), coördineren hun bewegingen voortdurend met elkaar en met de omgeving, en op allerlei niveaus, gaande van onderbewust tot bewust. Zo gebeurt het dat onze hartslagen en onze ademhalingsritmes, bijvoorbeeld wanneer we samen muziek maken, synchroon kunnen gaan lopen. Of menstruatiecycli van vrouwen die samenwonen kunnen zich op elkaar afstemmen. Ook spreken mensen die samen opgroeien een ten dele gezamenlijke taal die ze niet met anderen delen (ik ben bijvoorbeeld bij niemand zo thuis als bij mijn zus en broer wanneer we met elkaar spreken, hoewel en misschien wel precies doordat ik al jaren in het buitenland woon). Dit kan gaan van bepaalde (soms verzonnen) woorden, tot intonaties en dialecten, en is vaak sterker in twee- of meerlingen dan in andere familieverbanden.

Er zijn van dit soort interpersoonlijke, diep lichamelijke coördinaties nog veel meer voorbeelden te geven, maar het punt is dat mensen samen betekenis maken en geven aan hun wereld, en dat dit doordrongen is van hoe ze samen bewegen, letterlijk en metaforisch. Dat geldt, vanzelfsprekend, ook daar waar ze met elkaar in de knoop geraken. Wanneer bewegingen en betekenissen zich niet goed op elkaar afstemmen of zelfs helemaal niet, voelt dit vaak aan als verlies van betekenis, van connectie. Maar anderzijds gebeurt er hier vaak ook net meer van betekenis. Want als het misloopt, moeten we daarmee aan de slag. Dan moeten we meer uitzoeken wat we bedoelen, wat de ander bedoelt, en hoe we (toch) samen verder kunnen. Of net niet. Bewegen, goesting, zin, en hoe we met elkaar interageren en omgaan in en vanuit onze specifieke (lichamelijke, gesitueerde) noden, behoeftes en individuele capaciteiten liggen aan de basis van hoe we elkaar verstaan.

De theorie van *participatory sense-making* wordt ondertussen in uiteenlopende gebieden van de wetenschap, de filosofie, en ook in toepassingsgebieden zoals bijvoorbeeld psychotherapie, gebruikt als theoretisch raamwerk voor verder onderzoek en als toepassing en inspiratie (zie bijvoorbeeld Rossmann et al., 2014 en Stilwell & Hartman, 2019). Het belangrijkste idee van deze theorie is dat interactieprocessen mede bepalen hoe en in hoeverre mensen aan deze processen zelf kunnen deelnemen. Dat wil zeggen dat sociale interacties op zich ook invloed uitoefenen op wat iemands interactieve mogelijkheden en mogelijkheden van betekenisgeven of maken zijn. Vandaar de nadruk op zowel *participatie* als op belichaming en context in het begrip van *sense-making*.

Sociale cognitie heeft dus te maken met hoe mensen samen (kunnen) bewegen (of net niet). Maar ook met hoe de interactieprocessen die zich tussen mensen ontwikkelen hen toestaan, toelaten, uitnodigen, verhinderen om deel te nemen. Interacties kunnen ons parten spelen, zeg maar. Dit is omdat interactieprocessen ook een zekere autonomie hebben. Ze kunnen een eigen leven gaan leiden, en zichzelf in stand houden, zelfs soms tegen de wil van al hun deelnemers in. Denk maar eens aan hoe vaak, zelfs wanneer broer en zus zich voornemen om deze keer geen ruzie te gaan maken op de familiebijeenkomst, daar zelfs vooraf met elkaar over spreken, het toch weer uitloopt op ruzie.

En geen van beiden kan er achteraf de vinger op leggen waar het nu precies weer mis ging. Of hoe je soms in een flirt of net in een onvriendelijke interactie wordt getrokken, terwijl noch jij, noch je gesprekspartner dat wilde. Of hoe moeilijk het soms is om een telefoongesprek te beëindigen, en het afscheid nemen heen-en-weer maar blijft duren, ook al wil je allebei al lang terug naar je film.

Het yoghurt-potje

Verschillende bewegingstempo's en levensritmes komen samen in interacties, vloeien er doorheen, raken erin strop. Iedereen die aan een interactie deelneemt, komt met hun eigen geschiedenis, humeur, verwachtingen, gewoontes, intenties enzoverder en moet er ook zo doorheen, en er ook weer uit komen. Dit kan allemaal spanningen veroorzaken, kan frustraties naar voren brengen, en doet ook soms dingen ontploffen. Mensen veranderen in en door iedere interactie (of we het nu merken of niet). Iedere interactie vormt ons, en wij vormen iedere interactie.

Op een dag, laat in mei 2014, was ik thuis, bij mijn ouders.³ Papa had toen al bijna negen jaar de diagnose van frontotemporale dementie. Het was middag, en we gingen lunchen. Ik had net een artikel gelezen over Bruce Lee, die zegt, over zijn vechtkunsten: *'be like water'*. Om vlot en precies te vechten, moet je zijn zoals water. Wat betekent dat? Water vloeit rond wat in de weg staat, terwijl het gaat naar waar het heen moet, het laagste punt, of wordt wat het moet worden, stoom of ijs. Water is totaal flexibel, en tegelijkertijd trouw aan zichzelf. Het volgt zijn eigen weg, in vloeiende afstemming met zijn omgeving, rond eender welke hindernis. Het is, in zekere zin, altijd precies zwaar genoeg om te doen wat het moet doen.

Ik probeerde dit principe van 'zijn zoals water' die dag toe te passen. Ik doe dat wel vaker, dat proberen, maar was mij er die dag meer van bewust dan anders. Als ik erin slaag, lijkt het op wat ik ook noem 'in mijn buik zijn' (het lijkt een

---

³ De lange beschrijving die volgt is een bijna volledig getrouwe weergave van hoe ik het gebeurde diezelfde dag beschreef in een brief aan iemand (origineel in het Engels).

beetje op Gendlins focussen). Wanneer mijn bewustzijn in mijn buik zit, en ik van daaruit handel, weet ik wat te doen. Dan werkt alles, zit alles juist. Dan heb ik precies het juiste gewicht om datgene te bereiken wat ik moet, van binnenuit, afgestemd op de omstandigheden. (Zoals ik het nu beschrijf is dit duidelijk een soort ultieme versie hiervan, de best mogelijke versie. Dit is vaak moeilijk te bereiken, en ik slaag er het grootste deel van de tijd niet in, omdat ik heen en weer getrokken wordt, door mijzelf, door anderen, door allerlei verlangens en afleidingen, door interactiepatronen. Maar soms werkt het wonderwel. Die dag werkte het.)

Eten is dan al lang moeilijk voor mijn vader. Hij weet niet goed meer hoe hij het sneetje brood moet vastpakken, hoe hij zijn hand naar zijn mond moet brengen, het brood in zijn mond moet stoppen, en de thee in de mok moet gieten (hij giet die soms over de andere kant van de mok heen, in plaats van erin, soms na minutenlang proberen uit te vissen hoe het ook weer moet). Hij worstelt ook met hoe eten op de vork moet, en of het de vork is of het mes waarmee hij eten kan oppakken van zijn bord. Papa heeft veel tijd nodig om te eten. Dat heeft hij altijd al gehad, hij was er zijn leven lang al heel nauwkeurig mee, met eten. Nu duurt het lang omdat het zo moeilijk is.

Eten is ook moeilijk voor mijn moeder. Ze eet bijna niets tijdens de dag, en lunch voor haar is iets minimaals, en doet ze het liefst heel snel. Ze zegt dat ze, als ze alleen was, het liefst snel iets zou binnenwerken, staande aan het aanrecht.

Deze twee manieren van doen clashen met elkaar. Mijn vader wordt opgejaagd door mijn moeder, en mijn moeder wordt vertraagd door mijn vader. Bij beiden wringt het tempo van de ander tegen.

Hoe het vaak gaat is dat mijn moeder hem snel alles voorzet wat hij nodig heeft, hem zegt dat hij moet zitten, eten, het in zijn mond steken, dit moet doen, dat moet doen. Dit brengt hem uit evenwicht. Ik zie hoe het hem het gevoel geeft gevangen gezet te worden, en ik begrijp het. Ze perkt zijn bewegingen in door het zo te doen, en hiermee limiteert ze zijn autonomie. Ook in een bredere zin. En ergens weet hij dit. Hij weet, en geeft dit soms expliciet aan, dat het zijn toekomstige mogelijkheden vermindert, omdat hij weet dat

hij op deze manier dingen ontleert. Als ik er te veel over nadenk, beangstigt dit mij enorm, en doet het mij bijna voelen alsof *ik* verstikt. Maar mijn moeder heeft ook háár tempo, haar limieten, haar noden, en haar wijzen waarop ze de dingen doet. En daar kan ook niet aan geraakt worden, want dan zou net zij verstikt worden. En in zekere zin werd zij ook net zo verstikt door deze ziekte als hij. Bovendien doet zijn vertraging ook iets met haar. Ze verliest hem terwijl ze er bij wijze van spreken bij staat. Ik kan verstaan dat dit haar opjaagt. De interactie, deze ziekte en wat die met ieder van hen en met hun relatie doet, gaan op deze manier met hen beiden aan de haal, terwijl ze dat allebei niet willen.

Op die dag zit ik daar dus tussen. Natuurlijk is mijn vader mijn grootste zorg, omdat hij het is die ziek is. Ik denk ook dat mijn moeder flexibeler is dan hij, omdat zij niet ziek is. Maar tegelijk vraag ik mij af of ze wel zo flexibel is, en weet ik dat mijn vader, letterlijk, dat wil zeggen in zijn spieren en gewrichten, heel lenig is. Hierin lijkt ik op hem. Tijdens het jaarlijkse meten van de lichamen van de leerlingen op school duwde hij de meetlat los óver de rand van die vreemde tafel waarop je moest dubbelvouwen, en ik ook.

Dit zijn dus de spanningen rond het middageten. Ik denk dat mijn proberen te 'zijn zoals water' die dag erin bestaat om te zoeken naar hoe ik deze situatie beter kan maken, hoe ik een midden kan vinden tussen hun tempo's, en het verstikt en verstrikt raken van beiden een beetje kan opentrekken. Hoe ik een ietwat bredere bedding kan leggen voor deze rivier. Ik beslis om niet alles ineens voor hem te zetten, thee, brood, water, soep, zoals dat gewoonlijk gedaan wordt, omdat al deze dingen hem uitnodigen tot handelen. Dat vindt hij verwarrend en dan weet hij niet waar te beginnen of waarmee verder te gaan. Dan wappert hij met zijn handen en wordt gefrustreerd, soms zelfs een beetje kwaad. Dan mompelt en vloekt hij zachtjes. Niet onvriendelijk, alleen gefrustreerd.

In plaats daarvan geef ik hem alles één voor één, terwijl ik zelf eet. Wanneer ik klaar ben, doe ik niks, zit ik daar gewoon, en wissel blikken met hem uit en we glimlachen naar elkaar, terwijl hij verder eet. Dit werkt best goed. Onder-tussen eet mijn moeder, fladdert rond de tafel, maakt aardbeien klaar voor zichzelf, eet die op, haalt de post uit de brievenbus, roert in de soep die op het

vuur staat, schenkt de soep in, ruimt het brood en het beleg op wanneer wij daarmee klaar zijn, laat het water voor de thee koken, spreekt over mijn neefje en nichtje, komt de thee brengen. Zij is bezig met alles in goede banen leiden.

Om af te ronden, eet mijn vader graag een potje yoghurt. Normaal zet mijn moeder het voor hem neer, doet het open, steekt de lepel erin, en zegt dat hij het moet opeten. Maar deze keer geef ik hem het potje, en doe verder niets. De lepel leg ik naast mij neer, niet bij hem, zodat hij zich alleen maar hoeft te concentreren op het potje. Hij kijkt ernaar, draait het om, klopt erop, probeert het deksel eraf te krabben, slaat er zachtjes op, zet het neer, en dan dit alles weer opnieuw. Dit gaat zo'n vijf minuten lang door (van waar ik zit kan ik de klok zien). Hij is niet gestresseerd, alleen bezig met het potje, glimlacht of lacht er zelfs soms naar, en soms naar mij en mijn moeder, alsof hij wil zeggen: 'Wat een gek ding is dit toch, haha! Hoe gaat het eigenlijk open?' Ik verbaas mij altijd weer over zijn geduld.

Dan, per toeval, vouwt hij een stukje van het papieren deksel om met de zijkant van zijn hand, en zegt: 'Ah!'

Terwijl dit bezig is zit ik daar, de hele tijd via oogcontact en gezichtsuitdrukkingen in contact met hem, en met mijn moeder, die nu weer op een kruk aan het aanrecht zit, dan weer iets van de tafel komt halen, de afwasmachine inruimt. Zij kijkt naar het hele gebeuren, en weet denk ik wel dat ik aan het proberen ben ruimte te scheppen. Ze zegt: 'Ik zou zo lang niet gewacht hebben!' Ik zeg: 'Ik weet het, maar kijk wat er gebeurt.'

Het duurt nog een tijd eer hij het potje opendoet, want er was maar een klein stukje van het deksel omgepluoid, niet het grotere hoekflapje waarmee je het kan opentrekken. Maar uiteindelijk doet hij het!

Ik ben zo blij. Het voelt aan als een kleine overwinning.

Hij streste niet en werd niet gefrustreerd, en ik ook niet. Van mijn moeder weet ik dat niet zo zeker. Maar ze zag het wel allemaal aan. En ze slaagde er ergens in om in de stroom mee te stappen. Ik voelde mij alsof ik het hele gebeuren

vasthield, het begreep terwijl het zich afspeelde, en het stuurde naar waar het gaan moest, door er alleen maar te zijn.⁴

'Ik ben ook een mens!'

Op een dag, ik weet niet meer precies wanneer het was, was ik weer in de keuken met mijn ouders. Papa staat aan de deur van de badkamer, en zegt: 'Ik ben ook een mens!'

De badkamer grenst aan de keuken. Het is een plek waar alle levensbehoeften zich kruisen, een knooppunt van waar hij verzorgd wordt, door mijn moeder, door de verpleegsters, door mijn broer, en waar hij zelf zijn eigen levende zijn zo basaal tegenkomt.

Hij kan dan eigenlijk al bijna niet meer spreken, maar af en toe zegt hij iets dat zo waar is. Ik geloof dat dat ook zo is wanneer hij geen woorden zegt die wij verstaan. Vaak zegt hij nonsens-woorden, en dan spreken we zo met elkaar: allebei in brabbeltaal, en soms met dierengeluiden. In feite is dit niet zo ver weg van hoe we vroeger soms ook al met elkaar spraken. Mijn vader was een heel serieuze speelvogel, een absurdist soms. Geweldig taalvaardig, een acteur, een schrijver, een steengoede leraar, een verhalenverteller.

In de cognitieve psychologie worden de emotionele capaciteiten van mensen met dementie gemeten en getest door hen foto's voor te leggen van gezichts-uitdrukkingen. Er wordt hen gevraagd om die te classificeren, emotie per emotie. Blijkt dat ze dit minder en minder goed kunnen, en daaruit wordt de conclusie getrokken dat ze hun emotionele capaciteiten verliezen. Een al dan niet stilzwijgende verdere implicatie is vaak dat ze zich niet meer kunnen relateren aan mensen, dat ze geen verbindingen meer kunnen aangaan, en

---

4 In de originele beschrijving gebruikte ik voor 'vasthouden' het woord 'containment', in de zin waarin het in psychotherapie gebruikt wordt. Ik had het gevoel dat ik een soort mand of een kom voor de interactie was, een vorm die de interactie kan vasthouden, terwijl ze zich ontwikkelt. Ik wist dat ik op die manier deze interactie kon ondersteunen, ze kon laten zijn, en er tegelijk, losjes, de condities voor kon scheppen. Terwijl dat wéten in de praktijk tegelijk ook altijd alleen maar een probéren kan zijn; en net daardoor, hopelijk, dingen in beweging kan zetten. Dit alles zit, als ik het goed begrijp, vervat in het begrip 'containment'.

zelfs dat het weinig zin heeft om dat nog te proberen. Zo wordt dementie nog al te vaak afgedaan in de medische en psychologische wereld, en deze houding ertegenover wordt bij een diagnose impliciet of expliciet overgebracht aan patiënten en familie, die daar dan aan overgeleverd kunnen zijn. Dit volgt allemaal logisch uit het klassieke cognitivistische model, waarin denkvermogens, intenties en emoties overwegend gereduceerd worden tot classificeren, categoriseren, rationaliseren, taken die bovendien uitsluitend de hersenen op zich nemen. Zowel het lichamelijke als het tussenmenselijke worden daarbij vergeten, of genegeerd.

Maar zo is de ervaring van omgaan met iemand met dementie niet. Of, beter, soms is die zo wel, omdat het computationele idee van cognitie in onze samenleving, in ons weten en kennen, zo breed en diep verbreid is, dat wij het natuurlijk vinden om zo te denken. We zien dat iemand zijn vermogens kwijtraakt. Maar wanneer we ons bewust worden van een soort diepere, onderliggende laag van contact hebben met iemand, wanneer we samen neuriënd op de bank kunnen zitten en naar de vogels in de tuin kijken en op hetzelfde moment moeten lachen om hun capriolen, of wanneer we kunnen gaan fietsen en zien hoezeer we allebei genieten van de koude wind in ons gezicht, of wanneer we samen dansen zoals vroeger, toen we jong waren, dan weten we toch dat er contact is?

Dat blijven zien is van levensbelang. Voor de personen met dementie, en voor degenen rond hen, die hen verzorgen, die hen liefhebben, die hen beginnen te missen terwijl ze er nog zijn, die hen nodig hebben en naar hen verlangen.

Mijn bezigheid en bezorgdheid in mijn werk is om bij te dragen aan een cognitiewetenschap die menselijke en intermenselijke (in tegenstelling tot: computationele) capaciteiten kan conceptualiseren en onderzoeken, en die recht doet aan verbondenheid en aan hoe wij voortdurend in verandering zijn. Mensen staan niet stil, ook mensen met dementie niet, ook hun partner, familie, vrienden, en degenen die hen verzorgen niet. Wanneer we deze elementen voor ogen hebben: de werking en invloed van de interactieprocessen die zich tussen mensen ontspinnen, dat mensen door die interactieprocessen uitgenodigd (of niet) en ten dele bepaald (kunnen) worden *als deelnemers*, hoe we samen, in deze interacties, de wereld aangaan en begrijpen, en hoe we daar-

door allemaal – deelnemers en interacties – veranderen, krijgen we misschien meer ruimte om te kunnen omgaan met dementie.

Het is belangrijk manieren te vinden om mensen weer vertrouwen te geven in relaties, in het met elkaar omgaan, ook doorheen moeilijkheden. Deze doelstelling deel ik met het werk dat in de Interactie-Academie gebeurt, dat mijn vader er geleerd heeft, en ons gezin ook een beetje, via hem. Ik geloof dat de enactieve cognitietheorie daartoe bijdraagt, door wetenschappelijke onderbouwing te geven voor de systeemtheoretische praktijk, en door ze toe te passen in concrete situaties die vaak situaties zijn van levensbelang, zoals omgaan met dementie.

Als een deur die dichtslaat

Een dementiediagnose voelt aan als een deur die dichtslaat. Preciezer: het voelt aan als een deur die keihard, maar heel traag, over jaren, dichtslaat. Dit gevoel komt volgens mij ten dele door het – verkeerde – idee dat een diagnose van dementie een onverbiddelijke doodslag is. Een zeer langzame dan. In zekere zin is dat óók absoluut zo: we zien in één klap voor ons wat ons te wachten staat, als persoon die de diagnose krijgt, en als familie. De dood, inderdaad. Daarvan zijn we dan nog wat zekerder dan we al waren. En die is gekomen. Maar wat er vóór de dood van een van hen nog gebeurt tussen mensen, zou best wat beter mogen.

We kunnen de capaciteiten van mensen, ook in deze grenssituaties, meer ruimte geven door een beter begrip te creëren van hoe we elkaar begrijpen, hoe we met elkaar om kunnen gaan, hoe we met elkaar verder kunnen. In hoe we dingen kunnen plaatsen, beïnvloeden we de capaciteiten die mensen ervaren in het zich kunnen bewegen in de ruimte met elkaar. Hoe we de dingen begrijpen doet ertoe! We maken een verschil door mensen te tonen hoe begrijpen niet alleen in het hoofd zit, maar ook in hoe lichamen samen bewegen en interageren. Dit geldt trouwens ook voor hoe we alléén verder kunnen. Ik weet helemaal niet goed hoe het met papa was, daar in zijn allenige ik. Daar was moeilijk achter te komen, en misschien heb ik het niet genoeg geprobeerd. Ik had echter niet het gevoel dat hij er veel behoefte aan had

dat wie dan ook daar een beetje in ging porren. Ik had het gevoel dat hij op het oppervlak van zijn leven begon te leven, meer en meer. Dat wat er diep vanbinnen zat misschien ook voor hemzelf steeds verder weg leek, steeds meer onaanraakbaar. Misschien werd het te moeilijk om nog te begrijpen, als hij zelfs de gebruiksstructuren van dingen zoals eten met mes en vork steeds moeilijker te vatten vond. Misschien was hij wel nooit iemand voor wie de innerlijke krochten zo interessant waren. Hij vond lang geleden ook al dat ze niet te serieus genomen moesten worden: hij werd tenslotte systeemtherapeut, en (vehement) geen psychoanalyticus.

Al hetgeen ik hier schrijf is specifiek en concreet, van ons, en zal bij andere mensen anders zijn. Maar ik geloof wel dat er iets van een algemeenheid in te ontdekken is. Die algemeenheid kan ik, denk ik, bereiken met een nieuw concept dat ik de laatste jaren aan het ontwikkelen ben, en dat is dat kennen is als liefhebben (De Jaegher, 2018, 2019). In de volgende zin: kennen en liefhebben houden allebei een existentiële spanning in tussen 'jezelf zijn' en 'in relatie zijn'. In liefhebben kennen we die spanning goed. Wie, in liefdesrelaties waarin dementie zich komt roeren, moet zijn ritme aanpassen? Hoe kan iemand in zijn tempo blijven rijden, en toch verbonden blijven, wanneer de relatie tussen hen zodanig op de proef gesteld wordt? Wanneer een concrete, dinsdagse interactie met mensen een loopje neemt, want ze vindt plaats binnen een paar dat nu worstelt met dat een van hen dementie heeft?

'Ik ben ook een mens!' is iets dat moeke net zo goed had kunnen zeggen. Misschien ook gezegd heeft. Ze zegt het in zekere zin nog altijd, of, vaker nog, staat het zichzelf niet toe om dat te zeggen. Omdat het gevoel het niet goed genoeg gedaan te hebben nog altijd zo overweldigend kan opkomen. Dat is de werkelijk nadreunende tragiek van deze ziekte, denk ik: het grijpt zo diep in dat het bijna niet menselijk is om ermee om te kunnen gaan. Het vraagt bijna iets bovenmenselijks. En dat niet hebben gekund is iets dat misschien in het leven van de nabestaanden wel nooit te boven gekomen kan worden. Maar misschien ook wel.

Want dat bovenmenselijke is, volgens mij, net iets dat zich tussen ons afspeelt. Het is iets dat we tussen ons tegenkomen, waar we tussen ons mee

aan de slag moeten. En dat we dat daar ook kunnen, naarmate we het beter begrijpen. Ik denk, en hoop, dat we, door wat we intermenselijk tegenkomen, en door verhalen van anderen die we lezen, horen en elkaar vertellen, het drama van dementie zelfs met terugwerkende kracht, ietwat, te boven kunnen komen. Ik zie in ieder geval dat mijn moeder, ook nu nog, bezig is om langzaamaan een andere, ruimere, hopelijk heilzamere, zichzelf capaciterende betekenis te geven aan wat hun en haar is overkomen. Dat dat ongeloflijk moeilijk is komt ook omdat de taal, tussen hen, al heel vroeg begon te verdwijnen, omdat papa zijn dementie begon met primaire progressieve afasie. Taal en samen met hem betekenis geven aan wat er gebeurde was zij daardoor al heel lang kwijt.

Een collega van mij, Keven Lee, die werkt aan de Universiteit van McGill in Montréal in Canada, en die ergotherapeut, danser en antropoloog is, doet zijn doctoraat over interacties tussen mensen met dementie. Hij beschrijft een paar waarmee hij werkt en dat er ogenschijnlijk perfect in slaagt de ander te 'laten zijn'. Grace heeft dementie. Haar man, Denis, slaagt erin haar haar gang te laten gaan wanneer ze gaan wandelen in het park. Soms kuiert Grace op haar eentje een beetje rond, en Denis en Keven zitten op een bank, terwijl ze Grace vanop een afstand volgen. Op een dag slentert Grace langs een man die net bezig is ijsjes uit een koelbox te halen en uit te delen aan de mensen met wie hij in het park is. Hij biedt er haar ook een aan. Ze neemt het simpelweg aan, en slentert verder. Allemaal zonder woorden.

Keven wil dit alles beschrijven in termen van 'laten', iemand laten doen, laten wandelen, laten contact maken, laten kuieren (Lee, 2019). Ik vind dat, hoewel dit schitterend werk is, de term 'laten' ergens onaf is. In mijn eigen werk spreek ik de laatste tijd over 'laten zijn', geïnspireerd door het werk van filosoof Kym Maclaren (2002) (De Jaegher, 2018, 2019). In 'laten zijn' zit een spanning tussen, aan de ene kant, wat je moet doen om, aan de andere kant, iemands zijn te laten zijn. Iemand of iets laten zijn, is wat je doet om het zijn van de ander te laten bestaan, in hun volle wezen en wording. Als je met iets of iemand te maken hebt, ermee omgaat, ben je er onvermijdelijk mee in contact. Dat contact mag niet zo worden dat je de ander volledig *bepaalt* (of, met een filosofische term, *determineert*) in het contact, bijvoorbeeld door die

persoon te domineren. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren wanneer een bepaalde theorie van cognitie ons mensen met dementie doet zien als emotioneel steeds onkundiger, en we dan maar ophouden met te denken dat we met hen contact kunnen zoeken, en dat dan ook maar niet meer doen. Wanneer een bepaalde theorie ons het contact doet opgeven, zeg maar.

In laten zijn is er een spanning tussen het zijn van jezelf en dat van de ander. In die spanning zoeken we samen en voortdurend een evenwicht, zodat ieder zichzelf kan zijn. Tegelijkertijd kan die spanning nooit opgeheven worden en zal ze altijd bestaan zolang er een relatie, een interactie is tussen deze mensen, en zolang deze mensen (samen en apart) bezig zijn te *worden*. Het is een spanning tussen de noden, behoeftes, wensen, vermogens enzovoort, van allebei. Wanneer wij als gezin gingen wandelen bijvoorbeeld, was het niet altijd mogelijk om papa te ‘laten lopen’, want hij liep in het midden van de straat, en dat was gevaarlijk. Om zijn zijn te beschermen, kon moeke hem dus, in die momenten, niet simpelweg ‘laten’.

Dat doen we trouwens ook niet wanneer we kinderen opvoeden. We grijpen op welbepaalde momenten in. Zo ook in het voorbeeld van Grace: Keven en Denis kijken naar haar, ze houden haar in het oog. Ze laten haar zijn, juist door er te zijn. Ingrijpen moeten we ook doen omdat we elkaar laten zijn in een breder geheel: de samenleving, het verkeer. Dat maakt soms dat je moet ingrijpen. We leven niet in een dementie-vriendelijke samenleving waar mensen zomaar op straat kunnen lopen. Laten zijn wordt niet alleen bepaald door twee mensen, maar ook door de ruimere context en de netwerken van relaties waarin ze zich bewegen. De mate waarin je kunt laten zijn is altijd een nieuwe onderhandeling waarin velen betrokken zijn.

‘Laten’ mag, aan de andere kant, ook niet uitmonden in een laten gaan, waardoor ook de verbinding zou worden doorgeknipt. Het ‘laten’ waar Keven het over heeft, kan alleen maar wanneer beide personen geen gevaar lopen, wanneer ze al op hun gemak zijn. Grace en Denis zijn, in hun elkaar laten, erg losjes verbonden, en kunnen zich dat veroorloven. Dat zal zeker iets te maken hebben met de persoonlijkheden van ieder, hun geschiedenis samen, en de relatief veilige omgeving waarin ze zich bevinden, daar in het park.

‘Het mes zijn werk laten doen’

Een van de uitdrukkingen van mijn vader die ik altijd zal onthouden is ‘je moet het mes zijn werk laten doen’. Dat zei hij bij het brood snijden. Je kan het ook toepassen op een penseel bij het schilderen en op allerlei andere gebruiksvoorwerpen.

Het is waar, als je ‘het mes zijn werk laat doen’, krijg je mooie, gladde, rechte sneetjes die perfect geroosterd kunnen worden. Het vraagt dat je het mes goed kent (Is het scherp of bot? Is het vlak of gekarteld?). Het vraagt idealiter ook dat het goed geslepen is. Het vergt ook dat je, gaandeweg, aanvoelt met welk soort brood je precies te maken hebt (is het dun en week, of is het stevig, grof, of misschien een beetje vochtig?) en dus dat je de interactie tussen jou, het mes, en het brood begrijpt, verstaat, terwijl ze zich afspeelt. Het vergt tijd en aandacht.

Zonder te zeggen dat intermenselijke interacties gebruiksvoorwerpen zijn (of dat brood snijden een intermenselijke interactie is), kunnen we wel zeggen dat, als interacties inderdaad een effectieve rol spelen in hoe we elkaar en de wereld samen verstaan, we hen ook ‘hun werk moeten laten doen’. Wat betekent dat? Het betekent: begrijpen dat de interactie, net als tussen brood, mes, en jou, zich tussen ons afspeelt. Het betekent waarnemen hoe een interactie ons, en wij elkaar, uitnodigen (of ook niet) om deel te nemen. En het betekent: elkaar daardoorheen, daarin ‘laten zijn’, zo goed en zo kwaad als het gaat. De perfecte interactie is hierbij alleen maar een ideaal, iets wat we maar zelden bereiken. Maar zelfs ermee kunnen spelen, terwijl we ook vaak de mist ingaan, is al heel wat.

Dit bedoel ik wanneer ik zeg dat het bovenmenselijke (ten dele) in het tussenmenselijke zit. Wat er zo aartsmoeilijk is aan omgaan met zoiets als dementie kunnen we ten dele ‘laten zijn’ in de interactie, want die neemt ook deel aan hoe we elkaar begrijpen, en niet begrijpen.

Hoe kunnen we zorgen dat ook de mensen rond de persoon met dementie meer mens kunnen blijven? Capaciteit en ruimte spelen hierin een belangrijke rol. Dat ik die dag in staat was papa zelf zijn yoghurtpotje te laten opendoen,

hoelang het ook duurde, kwam omdat het voor mij een uitzonderlijke dag was. Ik was overgekomen uit Spanje, was losgezongen van mijn eigen realiteit, had in zekere zin ‘vrijaf’ en moest me niet bezighouden met wat er verder die dag nog allemaal te gebeuren stond. Voor moeke was dit echter dagelijkse kost en zij had veel verantwoordelijkheid in de situatie, en dan is het goed te begrijpen dat geduld opgeraakt, en een mens ook.

We kunnen de interactie hier haar werk niet meer laten doen. De interactie is achter de rug. Maar misschien niet helemaal. We bestaan niet alleen in dagelijkse interacties, maar ook in onze gedachten over interacties die geweest zijn, in interacties met onszelf, in de interacties met anderen om ons heen, en in een hele resem contexten. Ik weet dat mijn moeder – nu nog altijd, erop terugkijkend – ermee bezig is om deze dingen een plaats te geven. Ik hoop, en denk, dat dat ook kan inhouden zichzelf meer ruimte geven om te zijn wie ze geweest is. Dat betekent niet: teruggaan naar een soort eerdere, vastgeroeste bepaling van zichzelf, maar verder gaan op haar weg, als water, met de herinnering aan de genomen en de niet-genomen hindernissen, en die aanvaarden.

Met terugwerkende kracht kunnen we enige ‘mislukking’ dan misschien zelfs ook een plaats geven. Zien dat er bij een dementiediagnose misschien niet zozeer een deur dichtslaat, maar dat het ons in een rivier doet stappen die plots een ‘onstuimige wildbeek’⁵ wordt, en ijskoud, en later tergend verraderlijk en soms ook gewoon, kabbelend, zal stromen. Misschien kunnen we onszelf over tijd zelfs enigermate verzoenen met datgene dat we graag hadden willen kunnen, maar waar we, in de interactie en de situatie zoals die toen waren, en als de personen die we waren, niet toe in staat waren.

‘Pakken gelijk dat ’t komt’

De vader van mijn vader zei, tegen het einde van zijn leven, toen hij zelf veelvuldig ziek was, dat we het moeten ‘pakken gelijk dat ’t komt’.

---

5 Deze uitdrukking gebruikte papa, in een andere context, in zijn artikel van 1988-89.

Wat betekent dat, als je familie bent? ‘Familie zijn is het moeilijkste wat er is’, was nog zo’n waarheid van mijn vader. Dat betekende veel verschillende dingen, en kan veelvuldig toegepast worden. Alleen al het feit dat iemand dat kan zeggen, en dat we het, wanneer we het kunnen horen of lezen, daardoor kunnen inzien, kan helpen om in dat moment even adem te halen. En zo’n ademtocht, hoe klein ook, kan het begin zijn van ruimte scheppen. Ruimte die capaciteit kan worden om, wanneer we ons gewicht erin kunnen leggen en we erin kunnen gaan bewegen, om te gaan met de vele invloeden die door interacties stromen, en soms op moeilijkheden botsen als op rotsen.

Ademhalen. Het kan ook tijd geven om stil te staan. In onze tijd van snelle, uitgespuwde opinies (dikwijls zonder interactie), lijkt er geen tijd meer te zijn om te mijmeren. Om stil te staan bij de betekenis van wat er in ons leven gebeurde. Maar het kan zo goed doen om dat te doen. Het kan helpen om de dingen een plaats te geven. Sommige dingen graven zulke diepe groeven dat het een proces van jaren is om er, steen per steen, een nieuwe loop aan te geven. Misschien houdt het wel nooit op. En ook al doen we dat, we geraken op deze manier niet on-verbonden, niet van elkaar, en niet van het leven dat door ons heen stroomt, en waarin betekenissen nooit af zijn, en de goesting nooit op.

Dank

Aan Mieke en Luc De Jaegher-Koppers, Wim en Leen De Jaegher, Doran Osterhold en Keven Lee voor het geleefde en het verstaan ervan, en aan Birgit Bongaerts en Thomas Fondelli voor redactionele suggesties.

Literatuur

De Jaegher, H. (2016). Deelnemend zin-geven. Een wetenschappelijke basis voor genuanceerde interacties. *Systeemtheoretisch Bulletin*, 34(2), 121-138.

De Jaegher, H. (2018). *Denken over liefde hoeft geen schrik aan te jagen*. Letterwerk.

- De Jaegher, H.** (2019). Loving and knowing. Reflections for an engaged epistemology. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09634-5>
- De Jaegher, H., & Di Paolo, E.** (2007). Participatory sense-making: An enactive approach to social cognition. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 6(4), 485-507. <https://doi.org/10.1007/s11097-007-9076-9>
- De Jaegher, L.** (1988-1989/2). "Terapeutisch" werken in een residentiële instelling voor mentaal gehandikapt: een complexe opdracht. *Systeemtheoretisch Bulletin*, 7, 70-93.
- Gendlin, E. T.** (1982). *Focusing*. Bantam.
- Lee, K.** (2019, 19-20 September). *Crafting liveable lives from freezies to jamming: An ethnographic study of carers and persons living with dementia* [Paper presentation]. Arts of Caring, Arts of Knowing: Workshop on Dementia and Knowledge Practices, University of Copenhagen, Denmark.
- Maclaren, K.** (2002). Intercorporeality, intersubjectivity and the problem of 'Letting others be'. *Chiasmi International: Trilingual Studies Concerning Merleau-Ponty's Thought*, 4, 187-210.
- Rossmann, N., Costall, A., Reichelt, A. F., López, B., & Reddy, V.** (2014). Jointly structuring triadic spaces of meaning and action: Book sharing from 3 months on. *Frontiers in Psychology*, 5(1390). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01390>
- Simondon, G.** (2005). *L'individuation à la lumière des notions de forme et d'information*. Millon.
- Stilwell, P., & Harman, K.** (2019). An enactive approach to pain: Beyond the biopsychosocial model. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 18, 637-665.

